

NAVOIY IJODI TA'SIRI: TURKIY XALQLAR ADABIYOTI VA JAHON MADANIYATIDAGI O'RNI (TURK DUNYOSI NAVOIYSHUNOSLIGI VA ADABIY ALOQALAR)

Z.H.q.Suvonqulova¹

Mas'ul muallif: Suvonqulova Zarina Habibullo qizi., Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi.

e-mail:
zarinasuvonqulova91@gmail.com

Received: 27 Sentabr 2026

Accepted: 02 Oktabr 2026

Published: 07 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC-BY-4.0) license.

Iqtibos uchun: Suvonqulova, Z. H. q. NAVOIY IJODI TA'SIRI: TURKIY XALQLAR ADABIYOTI VA JAHON MADANIYATIDAGI O'RNI (TURK DUNYOSI NAVOIYSHUNOSLIGI VA ADABIY ALOQALAR) / Z. H. q. Suvonqulova // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 10, № 1. — B. 182–185.

1. Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiy ijodiy merosining turkiy xalqlar adabiyoti rivojiga ko'rsatgan ta'siri, Turk dunyosida navoiyshunoslikning shakllanishi va taraqqiyoti hamda mutafakkir asarlarining xalqaro madaniy-adabiy aloqalardagi o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda Navoiy ijodining eski o'zbek adabiy tili va mumtoz turkiy adabiyot taraqqiyotidagi mavqeyi, uning ozarbayjon va usmonli adabiy muhitidagi qabul qilinishi, nazira an'anasi hamda turkiy hududlarda asarlariga lug'atlar tuzilishi kabi jarayonlarga alohida e'tibor qaratilgan. "Xamsa", "Xazoyin ul-maoniy", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Lison ut-tayr" singari asarlarning til, badiiy tafakkur va adabiy an'analar rivojidagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, Turkiya va Ozarbayjonda Navoiy merosining o'rganilishi misolida zamonaviy Turk dunyosi navoiyshunosligining ayrim ilmiy yo'nalishlari ko'rib chiqilgan. Tahlillar Navoiy merosi turkiy xalqlar o'rtasidagi adabiy aloqalar, tarixiy xotira va umumiy madaniy merosni tadqiq etishda muhim manba bo'lib qolayotganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Turk dunyosi, navoiyshunoslik, turkiy adabiyot, adabiy ta'sir, nazira an'anasi, Xamsa, Muhokamat ul-lug'atayn, madaniy meros.

ВЛИЯНИЕ ТВОРЧЕСТВА НАВОИ: ЕГО РОЛЬ В ЛИТЕРАТУРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ И МИРОВОЙ КУЛЬТУРЕ (НАВОИВЕДЕНИЕ В ТЮРКСКОМ МИРЕ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ)

Аннотация. В статье рассматривается влияние творческого наследия Алишера Навои на развитие литературы тюркских народов, становление и развитие навоиведения в тюркском мире, а также место произведений мыслителя в международных литературных и культурных связях. Особое внимание уделяется роли творчества Навои в развитии староузбекского литературного языка и классической тюркской литературы, восприятию его произведений в азербайджанской и османской литературной среде, традиции назира и составлению словарей к его произведениям в различных регионах тюркского мира. Анализируется литературно-культурное значение таких произведений, как «Хамса», «Хазайин ул-маони», «Мухокабат ул-лугатайн» и «Лисон ут-тайр». На примере исследований, проводимых в Турции и Азербайджане, рассматриваются отдельные направления современного навоиведения. Результаты анализа показывают, что наследие Навои продолжает оставаться важным источником изучения историко-литературных связей, культурной памяти и общего литературного наследия тюркских народов.

Ключевые слова: Алишер Навои, тюркский мир, навоиведение, тюркская литература, литературное влияние, традиция назира, «Хамса», «Мухокабат ул-лугатайн», культурное наследие.

THE INFLUENCE OF NAVOI'S WORKS: HIS ROLE IN THE LITERATURE OF TURKIC PEOPLES AND WORLD CULTURE (NAVOI STUDIES IN THE TURKIC WORLD AND LITERARY RELATIONS)

Abstract. This article examines the influence of Alisher Navoi's literary heritage on the development of the literatures of Turkic peoples, the formation and development of Navoi studies in the Turkic world, and the significance of his works in international literary and cultural relations. Particular attention is paid to Navoi's contribution to the development of the Old Uzbek literary language and classical Turkic literature, the reception of his works in Azerbaijani and Ottoman literary environments, the tradition of writing naziras, and the compilation of dictionaries intended to facilitate the reading of his works. The literary and cultural significance of such works as Khamasa, Khazayin al-Ma'ani, Muhakamat al-Lughatayn, and Lisan al-Tayr is analyzed. The article also discusses selected trends in contemporary Navoi studies through examples from Turkey and Azerbaijan. The analysis demonstrates that Navoi's literary heritage remains an important source for studying historical literary relations, cultural memory, and the shared literary heritage of Turkic peoples.

Keywords: Alisher Navoi, Turkic world, Navoi studies, Turkic literature, literary

influence, nazira tradition, Khamsa, Muhakamat al-Lughatayn, cultural heritage.

Kirish. Alisher Navoiy ijodiy merosi Markaziy Osiyo va umuman turkiy adabiy tafakkur tarixidagi muhim hodisalardan biridir. XV asr Hirot adabiy-madaniy muhitida shakllangan Navoiy ijodi eski o'zbek adabiy tilining badiiy imkoniyatlarini keng namoyon etib, turkiy tilda yuksak poetik, falsafiy, axloqiy va ilmiy mazmundagi asarlar yaratish imkoniyatini amalda ko'rsatdi. Tadqiqotlarda Navoiy ijodining Markaziy Osiyo turkiy adabiy tili rivojiga katta ta'sir ko'rsatgani, asarlari esa Turkiston bilan chegaralanmay, Ozarbayjon va Anadolu hududlarida ham o'qilgani qayd etiladi.

Navoiy merosining tarixiy ahamiyati uning faqat katta hajmdagi badiiy meros yaratganida emas. Shoir turkiy tilning badiiy-estetik imkoniyatlarini amaliy ijodi va filologik mulohazalari bilan namoyish etdi. Ayniqsa, "Muhokamat ul-lug'atayn" turkiy tilning lug'aviy boyligi va poetik imkoniyatlarini muhokama qiluvchi muhim tarixiy-filologik manba sifatida turkologiyada o'rganib kelinadi.

Navoiy asarlarining o'z davridayoq turkiy hududlarga tarqalishi, keyinchalik ularga nazira va muxammaslar yozilishi, matnlarini tushunish uchun maxsus lug'atlarning yaratilishi uning adabiy ta'siri uzoq davom etganini ko'rsatadi. Turkiyadagi navoiyshunoslik tarixini umumlashtirgan Vahit Türk ham Navoiy asarlari hayotlik davridayoq boshqa turkiy mamlakatlarga yetib borganini, keyinchalik esa uning ijodi ilmiy tadqiqotlarning muntazam obyektiga aylanganini qayd etadi.

Maqolaning asosiy maqsadi – Alisher Navoiy ijodining turkiy xalqlar adabiyotiga ta'sirini, turli turkiy adabiy muhitlarda qabul qilinish shakllarini hamda zamonaviy Turk dunyosi navoiyshunosligining asosiy yo'nalishlarini tarixiy-qiyosiy va adabiy aloqalar nuqtayi nazaridan tahlil qilishdir.

Adabiyotlar tahlili. Alisher Navoiy merosining turkiy xalqlar adabiyoti va madaniyatiga ta'siri turkologiya va adabiyotshunoslikda turli davrlarda o'rganilgan. Navoiy ijodining tili, poetikasi, adabiy aloqalari, qo'lyozmalari va keyingi ijodkorlarga ta'siri bo'yicha O'zbekiston bilan bir qatorda Turkiya, Ozarbayjon va boshqa mamlakatlarda ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.

Turkiyada Navoiy merosini o'rganish bo'yicha amalga oshirilgan ishlarni umumlashtirgan Vahit Türk tadqiqotida magistrlik va doktorlik dissertatsiyalari, ilmiy maqolalar, konferensiya materiallari, kitoblar va tarjima nashrlari tasniflangan. Tadqiqot Turkiyadagi navoiyshunoslikda til va adabiyot masalalari, ayniqsa Navoiy matnlarini o'rganish muhim yo'nalishlardan ekanini ko'rsatadi.

Aysu Ata Navoiy va til masalasiga bag'ishlangan tadqiqotida shoirning fors adabiy an'alarini chuqur o'zlashtirgan holda turkiy tilda yuksak badiiy asarlar yaratganiga e'tibor qaratadi. Bu holat Navoiy ijodini forsiy va turkiy adabiy an'alar kesishgan murakkab madaniy muhit doirasida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Torali Qydyrning *"Muhokamat ul-lug'atayn"* ga bag'ishlangan tadqiqotida mazkur asarning turkologiya uchun ahamiyati, unda turkiy tilning lug'aviy va poetik imkoniyatlariga oid keltirilgan dalillar tahlil qilinadi. Muallif Navoiy asarlari keyingi shoirlar ijodiga sezilarli ta'sir ko'rsatganini ham qayd etadi.

Navoiy ijodining Ozarbayjon adabiyotidagi aks-sadosi bo'yicha Tulkin Sultanov olib borgan tadqiqotlar alohida ahamiyatga ega. Unda XVI–XVII asrlarda Navoiy ijodining Ozarbayjon adabiy muhitiga ta'siri, Kishvari, Fuzuliy, Sodiqbek Sodiqiy, Shoh Ismoil Xatoiy va boshqa ijodkorlarning Navoiy she'riyatiga munosabati, nazira va muxammas an'analari qiyosiy tahlil qilingan.

Demak, mavjud ilmiy tadqiqotlar Navoiy merosini faqat bir milliy adabiyot doirasida emas, balki turkiy adabiy aloqalar, matnlarning geografik tarqalishi, nazira an'anasi, tarjima, lug'atchilik va zamonaviy navoiyshunoslik kabi bir-biriga bog'liq yo'nalishlar asosida tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, adabiy-tarixiy, tipologik va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Navoiy ijodining boshqa turkiy adabiy muhitlarga ta'sirini aniqlashda "adabiy ta'sir" tushunchasi ehtiyohtkorlik bilan qo'llanildi. Muayyan asarlardagi umumiy mavzu yoki motivning mavjudligi o'z-o'zidan bevosita Navoiy ta'sirini isbotlamaydi. Buning uchun tarixiy aloqa, matnlar tarqalishi, nazira, muallifning Navoiyga murojaati yoki boshqa manbaviy dalillar ham hisobga olinishi kerak.

Tahlilda Navoiy merosining turkiy dunyodagi ta'siri to'rtta asosiy yo'nalishda ko'rib chiqildi:

1. lingvistik va adabiy-estetik ta'sir;
2. nazira va ijodiy davomiylik;
3. qo'lyozma, lug'at va matnshunoslik an'analari;
4. zamonaviy Turk dunyosi navoiyshunosligi.

Mazkur tasnif Navoiy ijodining turli hududlardagi qabul qilinishini bitta umumiy ta'sir sifatida emas, balki turli tarixiy shakllarga ega jarayon sifatida tahlil qilish imkonini beradi.

Natijalar. Navoiy ijodi va turkiy adabiy tilning badiiy imkoniyatlari

Tahlillar Navoiy ijodining eng muhim tarixiy natijalaridan biri turkiy tilda yuksak badiiy va intellektual mazmundagi asarlar yaratish imkoniyatini keng miqyosda namoyon etganida ekanini ko'rsatadi. "Xamsa", "Xazoyin ul-maoniyy", "Lison ut-tayr", "Mahbub ul-qulub", "Majolis un-nafois" va "Muhokamat ul-lug'atayn" turli janrlarning turkiy tildagi rivojida muhim o'rin egalladi.

"Muhokamat ul-lug'atayn" da Navoiy turkiy va forsiy tillarning ayrim ifoda imkoniyatlarini qiyoslab, turkiy tilning boy lug'aviy imkoniyatlariga e'tibor qaratadi. Zamonaviy tadqiqotlarda bu asar turkologiya, tarixiy leksikologiya va Navoiy davridagi til tafakkurini o'rganish uchun muhim manba sifatida baholanadi.

Navoiy "Xamsa" yaratish orqali mumtoz Sharq adabiyotidagi yirik epik an'anani turkiy tilda davom ettirdi. Bu hodisa turkiy adabiy tafakkurning janriy va poetik imkoniyatlarini kengaytirgan tarixiy adabiy jarayonlardan biri sifatida qaraladi.

Navoiy va Ozarbayjon adabiy muhiti. Navoiy ijodining boshqa turkiy adabiy muhitlarga tarqalishida Ozarbayjon

adabiyoti muhim misollardan biridir. Tadqiqotlarda Navoiy she'riyatining XVI–XVII asrlardagi Ozarbayjon ijodkorlari orasida tanilgani va uning asarlariga nazira hamda muxammaslar yozilgani qayd etiladi. Kishvari, Fuzuliy, Sodiqbek Sodiqiy, Shoh Ismoil Xatoiy kabi ijodkorlar bilan bog'liq materiallar bu aloqalarni o'rganishda muhimdir.

Sodiqbek Sodiqiy ijodi bo'yicha maxsus tadqiqot ham Navoiy she'riyatining Ozarbayjon adabiy muhitidagi ta'sirini ko'rsatadigan misollarni tahlil qiladi.

Bu jarayonda Navoiy merosi tayyor poetik modelning oddiy takrorlanishi sifatida emas, balki mahalliy adabiy an'analar bilan ijodiy munosabatga kirishgan manba sifatida qaralishi lozim.

Navoiy va Anadolu–Usmonli adabiy muhiti. Navoiy asarlari Anadolu hududida ham erta davrlardan boshlab ma'lum bo'lgan. TDV Islom Ansiklopediyasida uning asarlari Ozarbayjon va Anadolu hududida o'qilgani, usmonli shoirlari Navoiyga ustoz sifatida qarab, uning she'rlariga nazira yozganlari qayd etiladi.

Turkiyada Navoiyga bo'lgan ilmiy qiziqish keyingi davrlarda ham davom etdi. Bugungi kunda Navoiy asarlari bo'yicha matn nashrlari, lug'atlar, tarjimalar, dissertatsiyalar va ilmiy maqolalar mavjud bo'lib, bu holat Turkiya navoiyshunosligini Turk dunyosidagi muhim ilmiy yo'nalishlardan biriga aylantirgan.

Nazira an'anasi – adabiy ta'sirning muhim ko'rsatkichi. Mumtoz Sharq adabiyotida nazira mavjud she'rga ijodiy javob berish, uning vazni, janri, obrazlari yoki poetik strukturasidan foydalanib yangi asar yaratish an'alaridan biridir. Shu nuqtayi nazardan, Navoiy g'azallariga turli turkiy adabiy muhitlarda nazira yozilishi uning ijodiy nufuzini ko'rsatuvchi muhim tarixiy-adabiy dalildir.

Navoiy asarlariga nazira yozilishi bilan bir qatorda ularni o'qish va tushunishga yordam beradigan lug'atlarning yaratilishi ham alohida ahamiyatga ega. Turkiyadagi navoiyshunoslik tarixiga oid tadqiqotlar shoir asarlarini tushunish uchun maxsus lug'atlar tuzilganini qayd etadi.

1-jadval. Navoiy merosining turkiy adabiy muhitdagi asosiy ta'sir yo'nalishlari

Yo'nalish	Namoyon bo'lish shakli	Ilmiy ahamiyati
Til va uslub	Turkiy tilda yuksak badiiy asarlar yaratish	Adabiy tilning badiiy imkoniyatlarini namoyon etish
Janr	G'azal, doston, tazkira, nasriy va filologik asarlar	Turkiy adabiy janrlarning rivojiga hissa
Nazira	Navoiy she'rlariga ijodiy javoblar	Adabiy davomiylik va poetik muloqot
Lug'atchilik	Navoiy asarlarini tushuntiruvchi lug'atlar	Tarixiy leksikografiya va matn qabulini o'rganish
Qo'lyozma an'anasi	Asarlarning turli hududlarga tarqalishi	Madaniy va adabiy aloqalarni aniqlash
Navoiyshunoslik	Dissertatsiya, monografiya, maqola va nashrlar	Merosning zamonaviy ilmiy talqini
Tarjima va nashr	Zamonaviy tillarga tabdil va tarjimalar	Navoiy merosining yangi auditoriyaga yetib borishi

Muhokama. Tadqiqot natijalari Navoiy ijodining turkiy xalqlar adabiyotidagi o'rnini faqat "ta'sir" tushunchasi bilan chegaralash masalani to'liq yoritmasligini ko'rsatadi. Navoiy merosining tarixiy harakati qabul qilish – o'zlashtirish – nazira yaratish – sharhlash – lug'at tuzish – qo'lyozmani ko'chirish – nashr qilish – ilmiy tadqiq etish kabi bir necha bosqich va shakllarni o'z ichiga olgan.

Ayniqsa, Navoiy ijodining Ozarbayjon va Anadolu adabiy muhitidagi qabul qilinishi turkiy xalqlar o'rtasidagi tarixiy adabiy aloqalarning muhim ko'rsatkichidir. Navoiy asarlarining keng hududda o'qilishi, ularga nazira yozilishi va keyingi davrlarda muntazam ilmiy o'rganilishi uning merosi bir hudud bilan chegaralanib qolmaganini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, Navoiy ta'sirini barcha turkiy xalqlar adabiyotida bir xil daraja va bir xil mexanizm asosida kechgan hodisa sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi. Har bir turkiy xalqning adabiy taraqqiyoti, til muhiti, tarixiy aloqalari va mumtoz adabiyot bilan munosabati o'ziga xosdir. Shuning uchun muayyan milliy adabiyotdagi Navoiy ta'sirini aniqlashda aniq matnlar, qo'lyozmalar, nazira va tazkiralari kabi manbalar asosida xulosa chiqarish maqsadga muvofiq.

Navoiy merosining jahon madaniyatidagi o'rnini masalasida ham tushunchani aniqlashtirish muhim. Bu o'rin faqat boshqa xalqlarga bevosita adabiy ta'sir bilan o'lchanmaydi. Navoiy merosining xalqaro ilmiy muomalaga kirishi, asarlarining tarjima va nashrlari, qo'lyozmalarining turli fondlarda saqlanishi hamda turli mamlakatlarda olib borilayotgan filologik tadqiqotlar uning madaniy meros sifatidagi xalqaro ahamiyatini ko'rsatadi.

Zamonaviy Turk dunyosi navoiyshunosligida esa an'anaviy tarixiy-filologik tadqiqotlar bilan bir qatorda qo'lyozmalarni raqamlashtirish, elektron matnlar yaratish, qiyosiy korpuslar tuzish, tarixiy leksikani raqamli usullar bilan o'rganish kabi yo'nalishlarni rivojlantirish istiqbolli hisoblanadi. Bu Navoiy matnlarining turli hududlardagi variantlarini qiyoslash va adabiy ta'sir mexanizmlarini yanada aniqroq aniqlash imkonini berishi mumkin.

Natijada Navoiy merosining Turk dunyosidagi tarixiy-madaniy ahamiyatini quyidagi o'zaro bog'liq tizim orqali ifodalash mumkin:

Navoiy matni → turkiy adabiy til → adabiy qabul → nazira va ijodiy davomiylik → qo'lyozma va lug'atchilik → ilmiy navoiyshunoslik → zamonaviy madaniy muloqot.

Xulosa. Tadqiqot natijalari Alisher Navoiy ijodiy merosi turkiy xalqlar adabiyoti tarixida uzoq davom etgan va turli shakllarda namoyon bo'lgan adabiy-madaniy hodisa ekanini ko'rsatadi. Navoiy turkiy tilda yuksak poetik, falsafiy va ilmiy

asarlar yaratish orqali turkiy adabiy tilning badiiy imkoniyatlarini keng namoyish etdi. "Xamsa", "Xazoyin ul-maoniy", "Muhokamat ul-lug'atayn" va boshqa asarlar bu jarayonning muhim manbalaridir.

Navoiy ijodining Ozarbayjon va Anadolu adabiy muhitiga kirib borishi, she'rlariga nazira va muxammaslar yaratilishi hamda asarlarini tushunishga mo'ljallangan lug'atlarning tuzilishi uning turkiy adabiy makondagi qabul tarixini ko'rsatuvchi muhim dalillardir.

Bugungi kunda Navoiy merosini Turk dunyosi doirasida o'rganishda qiyosiy adabiyotshunoslik, tarixiy poetika, matnshunoslik, tarjimashunoslik, qo'lyozmashunoslik va raqamli gumanitar tadqiqotlarni integratsiyalash maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv Navoiy ijodining har bir turkiy adabiy muhitdagi o'ziga xos qabul qilinishini aniq manbalar asosida ochib berishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, Alisher Navoiy merosi turkiy xalqlarning tarixiy adabiy aloqalarini o'rganish, umumiy va o'ziga xos badiiy an'analarni aniqlash hamda zamonaviy Turk dunyosi navoiyshunosligini rivojlantirish uchun muhim ilmiy manba va madaniy meros sifatida o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1987–2003.
- [2] Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn. – Toshkent: Fan, 2000.
- [3] Ata A. Ali Şir Nevaî ve Dil // Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi. – 2023. – 8(2).
- [4] Bulut S. Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şir Nevâî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları // Asya Studies. – 2017. – 1(1).
- [5] Qydyr T. The Importance of Alisher Navoi's Work "Muhakamatul-lugatayn" in the Field of Turkic Studies // Turkic Studies Journal. – 2021. – No. 3. – P. 37–46. DOI: 10.32523/2664-5157-2021-3-37-46.
- [6] Sultanov T. Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerinin Azerbaycan Edebiyatına Etkisi // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi. – 2023. – 7(2).
- [7] Sultanov T. Ali Şir Nevaî Şiirinin Sadık Bey Sadıki Sanatına Etkisi // Dil ve Edebiyat Araştırmaları. – 2018. – No. 18.
- [8] Türk V. Ali Shir Nava'i Studies in Turkey // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – 2021. – No. 52.
- [9] Ulvi (Binnatova) A. Alisher Navoi: His Era, Life, and Literary Heritage // Scientific Work. – 2026. – Vol. 20, No. 3. – P. 34–53. DOI: 10.36719/2663-4619/127/34-53.
- [10] Babayeva E. Çağatay'dan Osmanlı'ya: Ali Şir Nevâî'nin Edebi-Kültürel Etkileri // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKİAD). – 2026. – Vol. 10, No. 1.